

УДК 347

Ярослав Мельник,

канд. юрид. наук, докторант

Інституту законодавства Верховної Ради України

КАТЕГОРІЯ «РИЗИК» У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СУТНІСТЬ, МОМЕНТ ВИНИКНЕННЯ ТА ВИДОВА КЛАСИФІКАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню категорії «ризик» у цивільному процесі. У ході дослідження доводиться її широке та вузьке значення, що займає особливе місце в системі цивільного процесуального права. Обґрунтовуються фактори ризику, класифікаційні ознаки, їх особливості та правова природа. Наводиться класифікація ризиків у цивільному процесі за різними критеріями. Доводиться тісний зв'язок категорії «ризик» із феноменом безпеки.

Ключові слова: ризик, класифікація ризику, цивільний процес, змагальність, безпека, ускладнення цивільного процесу, конфлікт у цивільному процесі.

Постановка проблеми. Сучасна концепція праворозуміння у своїх ідеях і завданнях цивільного судочинства все частіше схиляє правозастосовувача до приділення уваги та пошуку нагальних потреб саме *уникнення* тих ситуацій під час здійснення судочинства, які б під час розгляду й вирішення цивільної справи могли *нівелювати захист* у судовій формі матеріальних і процесуальних прав, свобод чи інтересів або ж будь-яким чином *закладали несприятливі умови* для цивільної процесуальної форми чи то породжували *ускладнення* цивільного процесу.

За таких обставин у праві цілком виправдано прийнято розглядати цю проблематику в аспекті *правових ризиків* (або ж ризиків у праві). Обставини та причини їх виникнення можуть характеризуватися за різними критеріями: від непередбачуваності настання наслідків унаслідок нереалізації цивільного процесуального права чи виконання цивільного процесуального обов'язку (наприклад, щодо неподання доказів, щодо неповідомлення суду про ті чи інші обставини неявки в судові засідання тощо) до фактично системного рівня – відсутності врахування можливостей і обставин для виконання рішення суду, його неповноти, нечіткості судових процедур тощо. Усе це й зумовлює актуальність піднятої проблематики, що й спонукає нас до потреби проведення відповідного аналізу чинного цивільного процесуального законодавства та доктрини на предмет ризику в цивільному процесі.

Проблема дослідження ризиків у праві не є новою. Традиційно погляди дослідників фокусуються не локально на проблемі, а комплексно, спільно з тими чи іншими категоріями та феноменами в праві, наприклад,

із феноменом «безпеки», «загрозами» чи то «аномаліями» та «дисфункціями», «протиправною поведінкою» та навіть колізіями в тій чи іншій галузевій приналежності. Це вказує на широкий і вузький рівень і особливості властивостей тих чи інших ризиків.

Так, серед таких наукових доробків можна виділити працю Л. Шипілової («До проблеми визначення основних понять та методології оцінки ризиків і загроз національній безпеці», наукова стаття, 2005 р.).

У сучасній цивілістичній доктрині в аспекті досліджень ризику можна виділити працю Р. Майданика і колективну працю дослідників («Аномалії в цивільному праві», 2010 р., навчально-практичний посібник), низку праць М. Веліканової («Оцінка ризику: формування правової стратегії управління ризиком»; «Загальна характеристика цивільно-правових способів впливу на ризик»; «Розподіл ризику витрати та пошкодження майна у речових правовідносинах» тощо, 2018 р., наукові статті) тощо.

Так, для нашого дослідження є цікавою доктринальна позиція Р. Майданика, який розглядає категорію «ризик» із погляду спершу «загальнотеоретичного розуміння», переходячи до «філософсько-логічного аспекту», та «інституту соціального ризику», «ризик як конструкції цивільного права», вирізняючи «елементи юридичного ризику» та «професійного ризику» й завершуючи концептом «джерел підвищеної небезпеки» та «відповідальності за ризик» (усе це з огляду на загальнотеоретичну частину дослідження – Я. М.) [2, с. 51, 58, 65, 76, 87, 89, 190, 197, 201]. Такий методологічний підхід дав можливість виробити чіткі критерії для особливої (спеціальної) частини дослідження,

де категорія «ризик» чітко «вмонтувалася» у речові, зобов'язальні чи позадоговірні правовідносини.

Очевидно, що для цивільного процесуального права також повинен бути характерним такий підхід, адже правовідношення, яке виникає між судом та учасником справи з приводу розгляду й вирішення цивільної справи або щодо вчинення/невчинення окремих процесуальних дій учасниками цивільного процесу (у вузькому сенсі), має тісний зв'язок із матеріальним цивільним правом, як і з іншими галузями – сімейним, трудовим, земельним правом тощо. Тому сегмент специфіки «ризик» суттєво зміщується в бік верифікації процесуальності категорії ризику, що може впливати на стан судового контролю забезпечення захисту прав, свобод та інтересів учасників справи судом у цивільній процесуальній формі.

Аналізуючи цільне процесуальне законодавство, важливо звернути увагу на те, що законодавець у новоприйнятому ЦПК України в редакції 2017 р. в одних випадках також уживає термін «ризик», який має спільне значення в таких інститутах, як «змагальність», «доказування», «обов'язки» тощо; в інших характер ризику по своїй суті впливає із цивільної процесуальної норми чи фактичних обставин цивільної справи. Так, у ч. 4 ст. 12 ЦПК України визначено, що «...кожна сторона несе *ризик* настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи не вчиненням нею процесуальних дій... (курсив наш – Я. М.)»; стосовно непрямого відображення варто звернути увагу на п. 7 ч. 2 ст. 468 ЦПК України, відповідно до якої підставою для відмови в задоволенні клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду є та обставина, коли «...виконання рішення *загрозувало б інтересам України...* (курсив наш – Я. М.)». Таким чином, ураховуючи концепт і юридичну конструкцію змагального процесу і його місце в системі цивільного процесу, слід констатувати можливу широку та вузьку інтерпретацію терміна «ризик» у цивільному процесі, який потребує належного дослідження.

У юридичній енциклопедії категорія «ризик у праві» позначається як небезпечність виникнення непередбачуваного очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів у зв'язку з випадковою зміною умов економічної діяльності, несприятливими обставинами чи дією непереборної сили; ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбуватися в певний час або за певних обставин, тобто можлива подія, поява якої має ймовірний і випадковий характер і зумовлює небажані наслідки для учасника відповідних право-

відносин, а особливості змісту й межі ризику визначаються в окремих галузях права та сферах суспільних відносин [31, с. 317], проте в процесуальному праві енциклопедичний інструментарій цей аспект не розглядає.

Щоб мати можливість більш повного наукового обґрунтування в цивільному процесуальному праві категорій «ризик», «небезпека» тощо, необхідно констатувати відсутність чітких і комплексних наукових напрацювань. Думається, це може бути пов'язано насамперед із тим, що така категорія не була притаманна ані ЦПК України 1963 р., ані ЦПК України 2004 р., хоча значна частина цивільних процесуальних норм як сучасного (редакції 2017 р.) так і попередніх кодифікованих актів згаданих років так чи інакше передбачала врахування та «роботу» правозастосовувача із цієї категорії по своїй суті (за змістом та ідеєю). Тому логічним є запитання: як тоді пояснити появу, суть і роль гарантій у праві? Для чого вони встановлювалися, спрямовувалися? Адже очевидно, що саме їх мета, яка проявлена в цьому інституті, є не чим іншим, як інструментом із подолання ризиків, загроз, невизначеності й т. д. Одним словом, у такий спосіб законодавець урахував природу матеріального права та її тісний зв'язок із процесуальним. Інакше й бути не може (унаслідок забезпечуваності норм процесуального права на реалізацію норм матеріального права). Проте факт відсутності належних і комплексних наукових робіт усе ж таки спонукає нас до проведення відповідного дослідження.

Отже, **метою статті** є з'ясування сутності, моменту виникнення та видової класифікації категорії «ризик» у цивільному процесі. Отриманий результат повинен дати можливість визначити фундаментальну правову конструкцію в дії суду із забезпечення умов для належного правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин і уникнути негативних наслідків під час розгляду й вирішення цивільної справи.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблематику юридичного ризику в цивільному процесі, насамперед варто звернути увагу на етимологію цього слова.

Так, в енциклопедичному словнику слово «ризик» бере свій початок із латинської мови, де воно визначалося як «гесесо». Під ним наводиться декілька смислових визначень: «...обрезати, жати, убирати, унимати, сдерживати, ограничивать далеко идущие ожидания... (російською мовою, мовою оригіналу – Я. М.)» [9, с. 874]. У вільній Інтернет-енциклопедії («Вікіпедії») ризик позначається через грецьку мову – «ρίσκον», «опасность», що означає *стан імовірності* на-

стання *негативних наслідків*. Також ризиком часто називають безпосередньо уявні обставини, що здані призвести до втрат чи збитків [23]. Також ця категорія сприймається через характеристику *невизначеності* в отриманні кінцевого результату, а у вузькому сенсі – як *кількісна* характеристика *небезпеки*; як невідзначена подія чи умова; як можливість небажаних утрат, *імовірність* виходу *небезпечного фактора* з-під контролю [23]. Виділяють і функції ризику: захисну, аналітичну, регулятивну, інноваційну [10; 23].

Отже, із наведеного стає очевидним, що категорія «ризик» може стосуватися як певних подій, так і факторів, які засновані на неминучих, очевидних обставинах, властивостях певних речей; можливості настання небажаного стану тощо. Такі кореляції дають можливість одночасно вказати й на те, що категорія ризику є дотичною до правових станів, факторів, подій тощо через виникнення та пов'язаність із суспільними відносинами, на яких засновані правові, а також процесуальні правовідносини, адже такі впливають одні з інших.

Тому очевидно, що в юридичній енциклопедії під «ризиками в праві» розуміють також певну небезпечність непередбачених втрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів у зв'язку з випадковою зміною економічної діяльності, несприятливими обставинами чи дією непереборних сил; ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин, отже, можлива подія, поява якої має ймовірний і випадковий характер і зумовлює небажані наслідки для учасника відповідних правовідносин. У *цивільному праві* – це загальне правило, за яким збитки за відсутності вини покладаються на набувача речі одночасно з виникненням у нього права власності; у *банківському праві* – безпека можливих утрат унаслідок специфіки банківських операцій; у *страхуванні* – імовірна подія чи сукупність подій, на випадок яких проводиться спадкування; у кримінальному праві – свідоме порушення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків у результаті її діяльності, спрямованої на досягнення суспільно корисної мети (ст. 42 КК України) [31, с. 317, 318]. Отже, ризик у праві є інтелектуальною (пізнавальною) категорією.

У словнику термінів із кібербезпеки термін «ризик» тлумачиться на підставі Постанови Правління Національного банку України від 10.12.2004 р. № 620 «Про затвердження Правил Національної системи масових електронних платежів» як «...*можливість виник-*

нення певної події, настання якої *призводить до фінансових чи іншого виду втрат* членів та/або учасників платіжної системи... (курсив наш – Я. М.)» [24, с. 162]. І хоча ця Постанова втратила чинність, у Правилах, прийнятих Постановою Національного банку № 93 від 21.09.2017 р., продубльований аналогічний зміст поняття «ризик»¹. Цей аспект дає підстави аналізувати й безпекове законодавство. Зокрема, у чинному Законі України «Про національну безпеку» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII (далі – Закон від 21.06.2018 р. № 2469-VIII) визначено, що *загрозами* національній безпеці України є «...*явища, тенденції й чинники*, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей України (курсив наш – Я. М.)». Також Закон від 21.06.2018 р. № 2469-VIII з-поміж інших органів державної влади за судом закріплюється цивільний контроль як різновид демократичного контролю, що покликаний нейтралізувати загрози за принципом верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності (ст. 4). Натомість поняття «ризик» у Законі від 21.06.2018 р. № 2469-VIII не закріплюється, хоча, очевидно, регулюється за своєю суттю апіорі.

У Законі України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 р. № 964-IV (який утратив чинність в 2018 р.) поняття «загрози» та «ризик» також не визначалися, однак ставився акцент на основних напрямках державної політики з питань національної безпеки, якими безпосередньо визначалися такі чинники, як сприяння усуненню конфліктів, адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу, посилення контролю (ст. 8 Закону) у тих чи інших сферах (науково-технічній, економічній, соціальній тощо).

Таким чином, можна відстежити ту обставину, що ризики стосуються процесуального законодавства щодо правосуддя в цивільних справах, урахуваючи норми та вимоги ЄС товариства, ЄСПЛ, а також Законів про нацбезпеку.

У той же час варто мати на увазі, що процесуальне право – це підсистема права, яку становлять норми й принципи, що визначають порядок встановлення і/або реалізації норм права [5, с. 647]; а цивільне процесуальне право – це система цивільних процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини між судом і учасниками процесу у сфері здійснення судочинства в цивільних справах шляхом розгляду й вирішення цивільних справ у суді першої інстанції, а також у порядку перегляду судових рішень у вищесто-

¹ Див.: [18].

яких судових інстанціях, перегляду рішень третейських судів і видачі виконавчих листів на примусове виконання їхніх рішень; відносини, пов'язані з виконанням судових рішень і визнанням і виконанням рішень іноземних судів в Україні [26, с. 20].

Тому, говорячи про «ризик у праві», необхідно звернути увагу на позиції тих дослідників, які переймалися проблемами насамперед правового простору. Адже юридизація ризику в правовому просторі є безумовною, а тому посідає важливе значення як точка початку потреби саме нормативно-правового врегулювання в правовий спосіб кризових явищ щодо ризику.

Так, Н. Оніщенко, розкриваючи питання правового простору, констатує, що реальне життя права в просторі залежить від багатьох факторів. До таких факторів дослідниця відносить «стани», «якості», «режими», «кризові ситуації», «явища до здатності долання», «організації до здатності безпечної життєдіяльності громадян» (тобто процеси, механізми – Я. М.), що пов'язані з економікою, політикою, законодавством, суспільством (громадянами) [5, с. 530]. У той же час правовий простір входить до пріоритетів забезпечення національних інтересів під час забезпечення національної безпеки України [14-а]. Отже, такі обставини дають можливість пов'язувати ризик в цивільному судочинстві з кризовими *станами* дії системи цивільного процесу, із процесуальним *режимом* і цивільною *процесуальною формою* як із необхідністю *вираження інших факторів*, що стосуються *потреби забезпечення дії системи, факторів забезпечення прав*, свобод та інтересів учасників процесу. Виходячи із суті ідеї правового простору, стає очевидною обставина, що це зумовлюється позитивними та негативними факторами, завдяки чому чи то на противагу чому правовий простір існує.

Юридичні ризики в цивільному процесі можна розглянути й у дещо узагальненому вигляді, а саме з погляду приналежності ймовірності та невизначеності до такої загальнотеоретичної категорії, як «*юридична закономірність*». У юридичній енциклопедії відмічається цікава характеристика цієї концепції, яка полягає в тому, що юридична закономірність визначається як необхідний, постійний, суттєвий зв'язок юридичних явищ і процесів між собою та з іншими явищами й процесами. Наголошується на тому, що цією категорією охоплюються всі закономірності виникнення, розвитку й функціонування правової системи, які можуть бути об'єктом науки [5, с. 865]. Щодо «ризиків» та «безпеки», слід указати на те, що юридичні закономірності завжди мають імовірний ха-

рактер. Вони не можуть бути виражені в абсолютно точних якісних і кількісних показниках. Як правило, показовими в цьому сенсі є індекси (індикатори, показники), якими вимірюються демократії, верховенство права, захист прав людини, що спираються як на певні кількісні та якісні показники, так і на експертні думки із цього приводу [5, с. 866].

Як зазначає Д. Вовк, відмова від пошуків зв'язків між різними юридичними явищами збіднює можливості юридичної науки, перетворює їх на довідник емпіричних даних. Розвиток правової системи, на думку вченого, супроводжується виникненням і зникненням певних тенденцій і випадковостей (що також є закономірністю) [5, с. 867]. Наприклад, юридична тенденція теж відображає зв'язки, що виникають між різними юридичними явищами. Проте від закономірності тенденція відрізняється тим, що вона має не настільки стійкий характер і часто є тимчасовою [5, с. 867]. Такі обставини, як видається, є доволі характерними для низки цивільних процесуальних правовідносин, що впливають з активності учасників процесу щодо змагального процесу чи то навпаки, її відсутності (це щодо вузького розуміння), щодо широкого розуміння, то ці питання найкраще уявляються з огляду на фактори, які впливають із системи цивільного процесуального права, стану судової практики, тенденції до задоволення чи відхилення певної групи позовів, реалізації певного процесуального механізму тощо.

Зрештою, у юридичній енциклопедії відмічається, що юридичні закономірності та тенденції не існують окремо. Натомість випадковості, за умови їх повторення, можуть набувати характеру тенденції, що здатні трансформуватися в закономірності [5, с. 868]. Однак так чи інакше і юридичні закономірності (у негативному сенсі), і юридичні тенденції та випадковості є дотичними та невід'ємними атрибутами категорії ризику, завдяки чому займають відповідне місце в цивільному процесі. Отже, закономірності, випадковості та тенденції тут постають як елементи ризику, а тому входять у систему правової безпеки і стають її об'єктами (об'єктами безпеки).

У дослідженні категорії «ризик» слушно звертається увага на аспект її аналізу та видової класифікації. А. Биков та Б. Портфір'єв [4] доволі цікаво віднаходять методологічну схему аналізу й управління ризиком. Так, в алгоритмічній послідовності (задля того, щоб уникнути схематичних зображень у статті) вона виводиться певними блоками: а) ризик – імовірність – наслідок – подія; б) рівень ризику – джерело ризику – небезпека;

в) оцінка ризику – ідентифікація ризику – аналіз ризику – оцінка важливості ризику; з) оптимізація ризику – комунікація ризику; г) критерії ризику – доступність ризику – безпека; д) опрацювання ризику – прийняття ризику – уникнення ризику – перенос ризику – збереження ризику тощо [4].

Отже, резюмуючи загальнотеоретичний і етимологічний зміст категорії «ризик», доцільно виділити його ознаки, якими, з одного боку, є *фактори* непередбачуваності, ймовірності, невизначеності, випадковості тощо, які опосередковуються певними станами, режимами, ситуаціями. Самостійно такі фактори існувати не можуть, а завжди мають свій антипод, закономірність із певною статикою процесів, механізмів, систем, власне тих об'єктів, яким повинен загрозувати певний стан, обставини, події, факти. Усе це й зумовлюється категорією безпеки в праві, правової безпеки, а в контексті цивільного процесу – цивільної процесуальної безпеки, потреба в дотриманні якої є радше правилом, ніж виключенням, задля нівелювання ризиків на догоду забезпечення юридичних гарантій під час здійснення цивільного судочинства.

Повертаючись до специфіки галузевого доктринального підходу в дослідженні категорії «ризик», цікавою видається позиція Р. Майданіка в тому, що ризик, як і інші аномалії, з погляду цивільного права відображає внутрішню суперечливість правових конструкцій як детермінованих явищ [2, с. 29]. Із цим варто погодитися, адже дійсно, у філософському словнику ідея детермінізму зводиться до того, що «...відповідає на питання, чому виникає річ, чим вона породжена, чим визначається її існування й чому вона змінюється й зникає, у що перетворюється...» (курсив наш – Я. М.) [25, с. 152], та полягає в тому, що будь-яка річ є будь-яким результатом зміни речей [25, с. 152]. Цікавим є те, що «...у процесі детермінації детермінуючий чинник визначає природу продукованих ним явищ: речові, енергетичні й інформаційні зміни відбуваються *не довільно, а згідно з характерними для кожного випадку цілком певними закономірними відношеннями*. Це дозволяє говорити про незнищенність, постійне відтворення процесу детермінації (курсив наш – Я. М.)» [25, с. 153].

Отже, як бачимо, категорія «ризик», якщо фактично не заснована на природі детермінізму, то принаймні має з ним тісне зв'язок і дає можливість скласти уявлення про ге-

незу та правову природу й конструкцію, як і механізм феномена ризику в праві, а саме – моменту та причин (умов) його виникнення й усунення. Також категорія «ризик» тісно пов'язана з категорією безпеки як потребою досягти бажаного стану шляхом усунення й нейтралізації ризику, зберегти право чи обов'язок у можливості реалізації учасником цивільного процесу (як приклад).

У правовому регулюванні цивільних процесуальних правовідносин аналіз ч. 4 ст. 12 ЦПК України дає можливість вести дискусію про те, що законодавець, визначаючи основну концепцію принципу змагальності, моделює її не тільки з такою категорією, як «ризик», але й «доказування», «несприятливі наслідки», «небажаний результат», «невизначеність» тощо. Так, ч. 4 ст. 12 ЦПК України визначено, що «кожна сторона несе *ризик* настання наслідків, пов'язаних з *учиненням* чи *невчиненням* нею *процесуальних дій*...». Дії/бездіяльність, їх активність чи пасивність, як правило, пов'язуються в цивільному судочинстві з реалізацією суб'єктивного права чи обов'язку [23], адже зміст суб'єктивного права – це «можливість поведінки», можливість утримання від неї тощо, а зміст суб'єктивного обов'язку (зокрема процесуального – Я. М.) збігається з «необхідністю вчинення певної поведінки», яка регламентована імперативно законом чи надана диспозитивним правом і зумовлена інтересом (як необхідністю, що зводиться в ранг обов'язку) або ж перетерпінням (зазначенням незручностей)².

Тут варто додати, що цивільні процесуальні правовідносини виникають за певних передумов. Традиційно в науці цивільного процесуального права до таких відносять *норми* цивільного процесуального права; цивільну процесуальну *правоздатність* учасників процесу (деякі вчені говорять про правосуб'єктність³); *процесуальні юридичні факти* [29, с. 45-46].

Як правило, *норми процесуального права* поділяють на ті, що регламентують процедуру нормотворчості, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту в цьому процесі за реалізації повноважень; *норми*, що регламентують процедуру правозастосування, тобто послідовність тих дій, які необхідно виконати суб'єкту для прийняття індивідуально-владного рішення в конкретній справі; *норми*, що регулюють процедуру здійснення дій інших правових форм діяльності (інтерпретаційної, контрольно-наглядової); *норми*, що визначають процедуру безпосередньої реалізації права [5, с. 650-651]. У той же час в енциклопедичній літературі відмічається, що можлива

² Для довідки: питання змісту цивільного процесуального обов'язку (форм вираження, тощо) та в співвідношенні з процесуальним правом висвітлені в окремих працях. Див. [22, с. 131-168].

³ Див. [30, с. 46; 11, с. 50 та ін.].

ситуація, коли є матеріальна норма, що уповноважує суб'єкта владних повноважень на вчинення певних дій, проте відсутня необхідна процедура їх реалізації, що призводить до невизначеності правового становища фізичної особи (тобто йдеться про виникнення «ризиків в процесуальному праві» – Я. М.), і тоді суб'єкт владних повноважень має відмовитися від їх реалізації до встановлення відповідної процедури [5, с. 651]. Ураховуючи таку позицію, важко погодитися з механізмом правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин і забезпечення завдань і мети здійснення цивільного судочинства з огляду на зміст ч. 6 ст. 10 ЦПК України. У статті йдеться про те, що «...якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії ... У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України...». Проте із теоретичних напрацювань, хрестоматійно наведених О. Уваровою, якраз і впливає прояв не чого іншого, як «факторів ризику в процесуальному праві», процесуальній системі, які пов'язані з нормами процесуального права, і їх класифікацією, адже за останньої «ризик» стає очевидним у нормах, «що регламентують нормотворчість», у нормах, «що регламентують процедуру правозастосування» чи то в нормах, «що регламентують процедуру здійснення інших правових форм діяльності» та «процедуру реалізації права».

Стосовно юридичних фактів, то такі в межах цивілістики (матеріального права) прийнято поділяти на дії та події, які теж поділяються на такі: щодо подій – абсолютні (не залежать у виникненні від волі людини та зумовлені силами природи) і відносні (виникають унаслідок дії людини, але розвиваються поза її волею); щодо юридичних дій – неправомірні (суперечать вимогам законодавства – правопорушення) і правомірні (відповідають вимогам законодавства – юридичні вчинки, юридичні акти; як юридичні акти підрозділяються на адміністративні акти та правочини). Виділяють і більш складну конструкцію юридичних фактів, тобто їх сукупність як юридичний склад, що підрозділяється на простий (довільна послідовність накопичення) і складний (чітка послідовність) [12, с. 22].

Деякі дослідники акцентують увагу на таких фактах-станах, що спричиняють відповідне правове навантаження на потребу правового регулювання. Зокрема, В. Ісаков, позицію якого обговорює І. Великанова, вважає, що «...у деяких випадках факт-стан – це триваюча соціальна обставина (наприклад, стан здоров'я)...» [11-а, с. 35; 7, с. 114]. Очевидно, що така обставина, незважаючи на цивільний процесуальний статус учасника цивільного процесу, буде мати значення для виникнення, зміни чи припинення цивільного процесуального правовідношення, або ж, скоріше за все, – характеру цивільного процесуального правовідношення в контексті змісту (повноти) прав і обов'язків учасників процесу тощо.

І. Великанова, досліджуючи питання видів юридичних фактів станів, також звертає увагу на можливість їх поділу та співвідношення за суб'єктивним критерієм [7, с. 114]. Більше того, вона схиляється у своєму дослідженні до того, що за складом (структурою) юридичні факти-стани слід поділяти на прості та складні. Прості, на її думку, – це «...юридичні факти-стани, що складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків...»; а складні, на її думку, – це «...певна сукупність елементів одного юридичного факту-стану, необхідного для настання юридичних наслідків. Вони містять декілька юридично значущих ознак. Зокрема, факт дієздатності громадянина містить у собі як суб'єктивний елемент – здатність своїми діями здобувати й реалізовувати права й виконувати обов'язки, так і об'єктивний елемент – вік...» [7, с. 117].

Також дослідниця приходиться до висновку, що слід поділяти факти й стани за часовим еквівалентом, де однією з ознак юридичних фактів-станів є саме «тривалість у часі» як обставина, що може бути критерієм їх класифікації на безстрокові та строкові (строки). Отже, до безстрокових юридичних фактів-станів слід відносити ті, які породжують юридичні наслідки на невизначений строк, тобто не вказується момент, із якого вони втрачають дію (шлюб, усиновлення, громадянство, членство в релігійній організації, власність тощо); натомість ті юридичні факти-стани, у яких настання юридичних наслідків зумовлене конкретним моментом чи періодом у часі (наприклад, оренда, аліментні правовідносини, домашній арешт), дослідниця пропонує називати «строкові – юридичні факти-стани» (або ж «строкові юридичні факти-стани» – Я. М.) [7, с. 117].

О. Явор, досліджуючи юридичні факти в сімейному праві України, характеризує факти-стани через систему таких ознак: вони є

конкретними життєвими обставинами; здатні породжувати юридичні наслідки; тривалі за часом; певний стан може відігравати роль юридичного факту неодноразово; виникають унаслідок інших юридичних фактів (дій або подій) [32, с. 17].

Вважаємо, що такі факти-стани як «за суб'єктивним складом», так і за «часовим еквівалентом (темпоральним)», мають для цивільного судочинства своєрідне правове значення, адже спроможні спричинити відповідне процесуально-правове навантаження на правове регулювання цивільних процесуальних правовідносин. У той же час категорії «ризик» «факт-стан» можна сприймати як окреме й ціле, адже вони є парними категоріями й такими, що впливатимуть на можливість чи придатність до реалізації процесуального права чи обов'язку учасником процесу, повноважень судом.

В. Фенич та Ю. Білоусов, досліджуючи доказові презумпції в цивільному судочинстві, відмічають, що доказова діяльність підпорядковується багатьом факторам, одними із яких є доказова презумпція, що впливає на поведінку суду та сторін під час установлення обставин цивільної справи й в кінцевому підсумку – на її вирішення по суті [3, с. 3]. На їхню думку, правова презумпція являє собою припущення про існування одного юридичного факту (презумованого факту) без доведення під час доведення інших юридичних фактів (фактів-підстав дії презумпції), що перебувають в об'єктивному взаємозв'язку з фактом, який припускається [3, с. 45]. Ознаками правової презумпції, на думку вчених-дослідників, є те, що вони закріплені в нормі права; у доказовій діяльності вони застосовуються незалежно від волі та бажання учасників процесу; презюмоване значення в конструкції доказової презумпції надається юридичним фактам матеріально-правового характеру; доказові презумпції закріплюються в нормах права, які є синтезуючими за своїм характером; у той же час доказові презумпції можуть бути спростовані за своїм характером у цивільному процесі; також їх ознакою є те, що вони (доказові презумпції) використовуються в рамках юрисдикційної діяльності [3, с. 46–67].

На їхнє переконання, дуже рідко узагальнююче судження для формування презюмованого висновку проводиться з урахуванням поведінки суб'єктів як учасників процесів, а ще рідше йому надається значення презумпції [3, с. 156].

Отже, різновиди юридичних фактів зумовлюють можливу ідентифікацію факторів ризику в цивільному процесі (потенційного).

В. Ярков у дослідженні юридичних фак-

тів у цивільному процесі слушно звертає більш предметну увагу на такі важливі деталі, якими є ті чи інші *фактори, що впливають на реалізацію норм права*. Так, учений відмічає, що можна говорити про різноманіття факторів, які можуть впливати як на діяльність окремих суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин загалом, так і на окремі етапи цивільного процесу – від порушення справи до реалізації судового рішення, адже процес реалізації права, на його думку, виражається в діях людини, а в поведінці адресатів норм паралельно настають наслідки від впливових факторів (економічні, політичні, організаційні, інформаційні, психологічні, моральні пріоритети, набуті звички, стереотипи мислення, традиції поведінки в певній соціальній групі та спільності людей, в яких люди діють, професійний і життєвий досвід, особистісні цілі, рівень правової підготовки й освіченості, власне, як і заінтересованість чи мотивація правозастосувача) [33, с. 111–112].

Цікавим є те, що В. Ярков звертає увагу на фактори, які стосуються впливу на діяльність (ефективність) судді. Такі фактори є об'єктивними. Учений відмічає, що саме по собі покладення на суддів конкретних обов'язків і представлення нових повноважень навряд чи спроможне створити відповідний процес для належного здійснення судочинства, адже подекуди достатньо просто змінити в тексті закону слова «має право» на «зобов'язаний», і виникає ймовірність того, що саме цим буде досягнутий відповідний результат. Натомість, на думку вченого, заради того, щоб уникнути відсутності результату попри змінену норму (як невдалий чинник удосконалення правового регулювання законодавцем – Я. М.), нову норму, як саджанець потрібно висаджувати вже в заготовлений ґрунт для її сприйняття. В іншому разі таку норму відторгає сама реальність (дійсність), що може потягнути за собою доволі розповсюджену думку про те, що закон і реальність знаходяться в різних площинах і не перетинаються між собою [33, с. 113]. Наступним фактором учений вважає психологічну неготовність багатьох суддів усвідомити себе в ролі носія судової влади [33, с. 114] тощо.

Таким чином, позицію В. Яркова можна віднести до такої, яка стосується антропологічного дискурсу (антропологічного підходу), унаслідок націленості на правову природу поведінки учасників процесу.

Отже, урахуваючи вищезазначене, ми вважаємо, що матеріальні цивільні факти (факти, сукупність фактів (факти-стани), правові презумпції тощо), як і процесуальні,

мають зв'язок із категорією «ризик», адже їх наявність як реальних дій чи подій може бути ознакою (ідентифікацією) ризику для виникнення небажаних правовідносин.

З'ясувавши суть семантичного значення терміна «ризик», стає очевидним і те, що ч. 4 ст. 12 ЦПК України повинна розглядатися предметно до предмета та методу, а головне – суті (ідеї) цивільного процесуального права, правового регулювання та змісту того чи іншого цивільного процесуального інституту, як і норми.

Аналізуючи ч. 4 ст. 12 ЦПК України, важливо й звернути увагу на немов застережний характер цієї норми, адже її зміст викладений законодавцем так, що динаміка правовідносин може призводити до *настання* процесуальних *наслідків* для сторін унаслідок розпорядження своїми диспозитивними правами в змагальному доказовому процесі або ж ні. Це означає, що законодавець не впевнений в обов'язковості настання наслідків, тому зміст норми має непередбачений характер, а власне – дійсно ризиковий. І таке пояснюється аксіоматично тим, що подання чи неподання доказів для суду не має наперед жодного значення (ч. 2 ст. 89 ЦПК України). У той же час доказування не може ґрунтуватися на припущеннях (ч. 5 ст. 81 ЦПК України).

Очевидним є й те, що «ризик» і «наслідки» тісно пов'язані за логікою законодавця між собою. До того ж «ризикові наслідки» поєднуються з процесуальною діяльністю сторін (їх діями), а саме предметно до вчинення чи не вчинення стороною процесуальних дій. Варто мати на увазі, що дії виражаються в певній формі – активної/пасивної поведінки, що характеризує зміст цивільного процесуального правовідношення, тобто у формі процесуального права, представленого в активній/пасивній формі, і обов'язку, представленого в активній/пасивній формі/перетерпінні.

Отже, виходячи з ч. 4 ст. 12 ЦПК України, насамперед можна констатувати, що категорія «ризик» може проявлятися в силу дій – активних чи пасивних, перетерпіння (зазнання незручностей), бездіяльності; зумовлена імперативними нормами процесуального закону та наданих диспозитивним правом і викликаних інтересом як необхідністю. Такі обставини дають можливість ідентифікувати ризик за відповідним типом класифікації. Але якщо за таких обставин ми можемо говорити про можливість настання наслідків чи їх ненастання, то очевидним є й питання про передбачуваність наслідків і непередбачуваність. І хоча сутність поняття «ризик» законодавцем не розкривається, проте його «вживлення» в цивільну проце-

суальну конструкцію змагальності є очевидним, доречним і прийнятним. Слідуючи логіці його закріплення в конкретному інституті, а саме змагальності (ст. 12 ЦПК України), ми можемо констатувати його дію стосовно й інших стадій і проваджень у силу того, що норма є загальною щодо більш вузьких правовідносин, які із цього приводу можуть виникати в цивільному процесі (стадіях, провадженнях, етапах тощо), у змагальному процесі, організованому між сторонами.

У той же час, на нашу думку, ідея втілення категорії «ризик» у цивільну процесуальну форму, у цивільний процес повинна осягатися та сприйматися значно ширше, ніж визначатися межами змагальності, та ще й до того ж тільки стосовно сторін як учасників справи.

Аналізуючи суть семантичного навантаження категорії «ризик» і деякі цивільні процесуальні інститути, можна углядіти зв'язок із суттю «застережливих дій», «можливих утрат», «небажаних наслідків», «можливості виникнення певної події», «настання несприятливих наслідків», «виникнення небезпек» тощо там, де й виокремлюється ідея категорії «ризик». А це означає, що процесуально-правова природа ризику є можливою для ширшого розуміння, ніж розуміння в контексті меж інституту доказування та доказів у цивільному процесуальному праві стосовно сторін.

Як думається, насамперед це пов'язано з ідеєю деяких цивільних процесуальних норм, що мають охоронний і регулятивний характер. Отже, досліджуючи категорію «ризик» відносно ідеї, суті та мети закріплення в цивільній процесуальній формі тих чи інших процесуально-правових конструкцій, інститутів, слід зупинитися детальніше на огляді концепту «ідеї права».

Так, концепція «ідеї права» (правові ідеї) у правовій доктрині, на думку С. Алексєєва, полягає в тому, що першочергово міститься (перебуває) у правовій матерії, яка впливає із законів, судових рішень та інших юридичних реалій. Саме там, на думку вченого, безпосередньо в правовій матерії, вони немов «розчинені», «приховані» і в зв'язку із цим є невід'ємними органічними елементами матерії права. Незалежно від того, зрозумілі вони практикам чи науковцям, виокремлюються вони в якості відомих духовних, інтелектуальних начал, закріплені в текстах законів у вигляді норм-принципів. Вони є немов стрижнем юридичної конструкції, «родзинкою» норми [1, с. 217]. Тому безпроблемність правопорядку в цілому характеризується якраз тим, що «тіло» чинного права утворює не тільки самі по собі конкретизуючі юри-

дичні норми, але їй лежить в основі «пронизуючої» правової ідеї [1, с. 217].

Отже, із цією позицією слід погодитися, а також важливо звернути увагу на зміст цивільних процесуальних норм, які закріплюють підстави для відводу (самовідводу) судді, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача (ст. ст. 36, 37, 38 ЦПК України). Так, ч. 2 ст. 38 ЦПК України визначає, що «експерт або спеціаліст не може брати участь у розгляді справи, якщо він перебував або перебуває в службовій або іншій залежності від учасників справи; з'ясування обставин, які мають значення, виходить за межі сфери його спеціальних знань...». Отже, із двох позицій застережливості (обачності) законодавця останнім покладається вимога про певну заборону участі експерта та перекладача з метою уникнення небажаних наслідків для встановлення об'єктивності в розгляді цивільної справи, а саме для виключення будь-яких можливостей впливу на процес доказування та належність і допустимість доказів. Тому правова ідея суті норми так чи інакше зумовлена не чим іншим у процесуальному сенсі, як усуненням «ризиків» щодо небажаної поведінки таких учасників. Ризикованість пояснюється тим, що достеменно не відомо, чи дійсно є реальна можливість впливу в професійному сенсі, чи є сама «службова залежність» або ж чи немає додаткового правового механізму правообмеження експерта та спеціаліста.

За відсутності врахування концепції ризику щодо інституту відводу правовідносини з такими учасниками призводять до перетворювальних характеристик цивільного процесуального статусу спеціаліста й експерта, послаблюють і підміняють їх ідею та призначення у справі, безсторонність тощо. Це їй здатне (ризикове «здатне») призвести до наслідків, які є непередбачуваними та непрогнозованими, а отже, небезпечними. Тому *категорія ризику в цивільному процесі постає як безпековий феномен*. Іншими словами, обставини, які за своєю суттю викладені у ст. ст. 36, 37, 38 ЦПК України, можна пояснити з погляду доказових презумпцій. Зокрема, В. Фенич і Ю. Білоусов вважають, що якщо норма закону, що регулює цивільні процесуальні правовідносини між сторонами процесу, не вимагає встановлення недобросовісного здійснення особою свого права чи нерозумної поведінки суб'єкта (а в нашому випадку навпаки – вимагає – Я. М.), то суд не повинен вимагати від сторони встановлення цих фактів і не повинен ставити їх в обґрунтування судового рішення, інакше це призвело б до затягування розгляду цивільної справи та створило б умови для її необґрунтовано-

го рішення [3, с. 156]. Отже, вимога закону про підтвердження наявності чи відсутності підстав для відводу регламентується іншою нормою (ст. 220 ЦПК України «Оголошення складу суду і роз'яснення права відводу»).

Детальніше аналізуючи зміст норм ЦПК України, ми з очевидністю можемо вказати й на інші інститути, норми тощо, які містять ідею потреби в передбачуваності та спонукають до необхідності вжиття відповідних заходів, а по суті – узагальнення концепції уникнення/нівелювання процесуального ризику, як і самої категорії ризику.

Так, ч. 3 ст. 81 ЦПК України визначено, що «...у справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування *негативних наслідків впливу* на позивача (звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестація, зміна умов праці, відмова в призначенні на вищу посаду), скорочення заборгованості плати тощо» у зв'язку з виконанням ним або членом його сім'ї на порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою обов'язок доказування правомірності прийняття при цьому рішень, учинення дій покладається на відповідача...» (курсив наш – Я. М.). Отже, як бачимо, категорія «ризик» і низка ризикових обставин, що зазначені в цій статті (тобто умов звільнення, переведення, відповідальності тощо), законодавцем ідейно визначаються як тісно пов'язані та взаємозалежні. До того ж останні визначаються як саме можливості впливу в позасудовий спосіб на особу (сторону у справі) унаслідок використання адміністративних повноважень у негативному сенсі. Безумовно, логіка таких негативних обставин указує на можливість певного впливу на хід розгляду справи (втручання у процес здійснення судочинства), а по суті – тиск. ЦК України забороняє будь-які форми фізичного чи психологічного тиску на особу як порушення абсолютного та невід'ємного немайнового права на свободу (ст. 288 ЦК України).

Наступними нормами, які закладають і висвітлюють *ідею факторів ризику в інституті доказів і доказування*, є низка таких норм: ч. 3 ст. 98 ЦПК України, у якій ідеться про те, що суд повинен ужити заходів для збереження речових доказів у незмінному стані; ч. 2 ст. 99 ЦПК України, за диспозицією якої речові докази, що є об'єктами, що вилучені із цивільного обороту (а такими є ті, які визначені Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1992 р. № 2471-ХІІ (Додаток № 1, Додаток № 2 (Перелік видів

майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України; ст. 178 ЦПК України) – Я. М.) [17], або обмежено оборотоздатні, передаються відповідним підприємствам, установам або організаціям; суд не може повернути оригінал електронного доказу на матеріальному носії особі, якщо «... це можливо без шкоди для розгляду справи, а після набрання судовим рішенням законної сили...». Отже, в останньому випадку наявний факт-стан, який указує на презумпцію ризику втрати доказу як матеріального носія в постановленні рішення. В інших випадках також ідеться про презумпцію ймовірності настання негативних наслідків (а по суті, факторів), викликаних ризиком, що походять від властивостей об'єктів, які стали предметом доказування. У той же час «юридичні презумпції» та «факти-стани» тісно пов'язані та справляють значення факторів ризику, що вказує на утворення елемента безпеки процесуального характеру в правовому регулюванні цивільних процесуальних правовідносин.

Подібні умови закріплені й у диспозиціях інших норм, наприклад, в інституті забезпечення доказів, а саме в ч. 1 ст. 116 ЦПК України, в якій закріплене положення про те, що «...суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припустити, що засіб доказування може бути втрачений або збирання чи подання відповідних доказів стане згодом неможливим або утрудненим...» (курсив наш – Я. М.). Отже, як бачимо, факторами ризику в цьому разі є певні умови (факти-стани) і припущення (презумпція).

Наступним фактором, що може впливати на процесуальну форму та є ризиковим по своїй суті або ж небажаним для реалізації судом своїх повноважень щодо відправлення правосуддя у цивільних справах, є ідея інституту «заходів процесуального примусу», адже цей інститут націлений не на «покарання», не на «штраф», як і не на «позбавлення особи права бути присутньою під час судового засідання», а націлений на те, щоб «спонукати» до виконання обов'язків, а також «...запобігти створенню протиправних перешкод...» (курсив наш – Я. М.) (ч. 1 ст. 143 ЦПК України). Такі умови й виділяють фактори ризику під час здійснення цивільного судочинства та реалізації прав і обов'язків учасниками процесу.

Зрештою, ідея фактора ризику відстежується з інституту забезпечення позову. Наприклад, ч. 2 ст. 149 ЦПК України визначає її наявність з огляду на ту обставину, що суд

повинен допустити забезпечення позову, коли невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду, ефективний захист або поновлення порушених чи оскаржених прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду.

На додаток до реалізації цієї статті слід додати низку інших статей, які вказують на необхідність забезпечення витоку певної інформації, що стає відомою суду в процесі розгляду й вирішення цивільної справи. Це може мати місце з огляду на принцип гласності (ст. 7 ЦПК України), ідею відкритості (закритості) інформації щодо справи (ст. 8 ЦПК України) тощо.

Із проаналізованого вище також очевидним є й те, що категорія «ризик» співвідноситься з такою категорією, як «конфлікт» (щодо правового регулювання судом цивільних процесуальних правовідносин) і «обмеження» (щодо наданих законом прав і обов'язків), адже в такому разі їх поєднання посилює ризиковий стан невизначеності, непередбачуваності під час розгляду та вирішення судом цивільної справи. Суд, замість того, щоб вирішувати справу по суті, розпорошується увагою та процесуальним інструментарієм на той сегмент, процес оцінки доказування якого втягується в русло, мало пов'язане з предметом спору. Як наслідок, розгляд цивільної справи затягується, і настає стан процесуального ускладнення розгляду справи, спричинений «процесуальними диверсіями». Тому й ризик полягає за таких обставин у тому, що очевидна певна непередбачуваність поведінки учасників конфлікту, а отже, і процесуальна форма як сталий інституційний інструментарій цивільного процесу набуватиме ознак не стільки невизначеності, скільки розширення в бік процесуальних засобів урегулювання конфлікту, а не вирішення цивільного спору по суті.

У той же час важливо звернути увагу на те, що в ч. 5 ст. 12 ЦПК України в межах змагальності законодавець покладає на суд низку доволі широких повноважень (а по суті, обов'язків), які полягають у необхідності забезпечити збереження об'єктивності та неупередженості під час реалізації сторонами принципу змагальності через керування ходом судового процесу; *сприяння врегулюванню спору* шляхом досягнення угоди між сторонами; *роз'яснення* в разі необхідності учасникам судового процесу їхніх процесуальних прав і обов'язків, наслідків учинення або невчинення процесуальних дій; *сприяння* учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; *за-*

побігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків. Звідси виникають такі елементи, як «керування», «сприяння», «роз'яснення», «запобігання», що є не тільки ознакою реалізації повноважень суду в змагальному процесі, але й заходами процесуальної діяльності суду, що повинні нівелювати процесуальний конфлікт, забезпечити стабільність і послідовність здійснення судових процедур, а по суті – забезпечити реалізацію правової безпеки в процесуальному сенсі.

Розглянутий зв'язок «ризиковості», який впливає з ідеї норми цивільного процесуального права, дає можливість зрозуміти не тільки ту обставину, що ч. 4 ст. 12 ЦПК України є єдиним локальним «вживленням» терміна «ризик» у систему цивільного процесу, але й ширше – стосовно усього змагального механізму правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Тому такий термін-категорія, очевидно, стосується інших інститутів цивільного процесуального права за аналогією. Це пояснюється тим, що на інших стадіях і провадженнях також є обставини схильності до «невизначеності», «небезпечності» тощо, адже норма цивільного процесуального права в силу такої її характеристики (функції), як «охоронна», деталізує суть ідеї «ризиковості» в ході вчинення чи не вчинення, виконання чи не виконання, реалізації чи не реалізації права чи обов'язку суб'єктами цивільного процесу, тобто стосовно правомірності їх поведінки.

Отже, категорія «ризик» характеризується відсутністю повноцінного передбачення певних правових наслідків. До того ж деякі цивільні процесуальні норми регламентують суть небажаних наслідків, а правовідносини – як ризикові, на що законодавцем виставляється, як правило, «заборона» певної поведінки. По суті, у такому разі «ризик» трансформується в категорію «загроза»,⁴ що є радше юридичною закономірністю, пов'язаною з тенденціями та випадковостями.

Звісно, за таких обставин проявлення невизначеного (непрогнозованого) стану втра-

чається можливість чіткої процесуальної діяльності в реалізації сторонами в справі чи судом своїх прав і обов'язків, повноважень. Це й може бути причиною конфліктів, помилок, дихотомії судової практики тощо. Так, в однотипній цивільній справі, результат якої повинен призводити до конкретних передбачених процесуально-правових наслідків (розірвання шлюбу; стягнення аліментів у конкретній сумі; реальний розподіл майна тощо), справу може бути відкладено, може бути оголошена перерва для примирення сторін, для укладення мирової угоди тощо; або ж унаслідок процесуальних дій, що блокують рух справи, унаслідок зловживань процесуальними правами виникне ймовірність затягування процесуального часу розгляду цивільної справи тощо.

Неможливо залишити без уваги положення ст. 2 Порядку здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів у діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання, затвердженого Радою суддів України 04.02.2016 р. № 2, де дається визначення потенційного та реального конфлікту [16]. Зокрема, під «**потенційним конфліктом інтересів**» розуміють «...наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень...» (курсив наш – Я. М.). «**Реальний конфлікт інтересів**» представляється як «...суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень...» [16]. Цей Порядок визначає основні способи та форми здійснення контролю за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів та інших представників судової системи, зміст і порядок застосування превентивних механізмів щодо виникнення конфлікту інтересів, а також основні заходи з урегулювання конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (у разі, якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом), правила та способи усунення наслідків порушень законодавства про конфлікт інтересів (курсив наш – Я. М.) [16].

Звідси стає очевидною та обставина, що конфлікт заснований на певній імовірності вчинення дій (передбачуваності законодавцем певної небажаної моделі поведінки), а

⁴ Термін «загроза» у глумачному словнику подається як «...можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, тяжкого для когось, чого-небудь...», а «загрожувати» глумачиться як «...містити, таїти в собі якусь загрозу, небезпеку для когось, чого-небудь...» [6, с.195] Як бачимо, суть «загрози» є невизначеним, потенційним станом і явищем, яке залежить від певних факторів (фактів). Тут можна говорити про певну статичку станів, явищ з об'єктивного погляду, тобто такі, що існують об'єктивно. Натомість «загрожувати» є динамічною, але також нестійкою категорією, хоча визначеною одночасно.

також визначається як потенційний і реальний в активній формі поведінки та пасивний. Сам конфлікт зумовлений, на нашу думку, не чим іншим, як факторами ризику, що виникають унаслідок процесуальної діяльності чи заради реалізації службових повноважень під час здійснення судочинства. Тому це й дає підстави виокремити саме процесуальні фактори, що здатні впливати й усувати контроль суду з урегулювання процесуальних конфліктів у законний спосіб. Тому з огляду на зазначені фактори ризику також характеризуватимуться ознакою реальності (реальні фактори ризику) і потенційності (потенційні фактори ризику); а також тими ознаками, які можуть бути засновані на активних діях («активно-реальні фактори») і таких, що зумовлюються пасивним поведінковим станом, потенційним («пасивно-потенційні фактори»); ознаки, що впливають об'єктивно з колізій і прогалин цивільного процесуального законодавства.

Отже, слід задатися цілком логічним запитанням про систематизацію факторів, моментів виникнення ризику настання тих чи інших наслідків чи самого «ризикового стану» (стану невизначеності, імовірних утрат процесуального характеру чи пов'язаного з процесуальною діяльністю тощо).

Тому, на нашу думку, слід піти шляхом згрупування за певними об'єктивними та суб'єктивними критеріями, урахувавши алгоритм «фактор – умова – ризик і його наслідки».

Отже, до об'єктивних слід віднести фактори (обставини), які ускладнюють розгляд справи з об'єктивних критеріїв (із моменту зупинення, відкладення й оголошення перерви у справі). Умовою є виникнення обставин, унаслідок яких суд не спроможний вирішити справу по суті, не може рухати провадження. Ризик (тут і далі щодо наслідків; у контексті наслідків – Я. М.) полягає в дотриманні вимог процесуального закону по своєчасному й ефективному розгляду й вирішенню цивільної справи судом (ч. 1 ст. 2 ЦПК України); наявність оціночних понять у правозастосуванні, які містяться в процесуальній чи матеріальній нормі права (із часу, коли виникла потреба застосувати цю норму права

як обов'язкове правило поведінки; сконцентрувати увагу на певному факторі). Умовою є виникнення особливих правовідносин, де потреба правового регулювання охоплюється одночасно й певним оціночним благом (категорія «любов» у справах про розлучення⁵, Ризик полягає у ймовірності настання дихотомії тлумачення судом оціночного поняття, а отже, неправильного застосування норм матеріального чи процесуального права, породження неординарної судової практики; фактори недосконалості судової (процесуальної) процедури та механізму нормативно-правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин; виникає з моменту виникнення правовідносин, подальше правове регулювання яких виписане неоднозначно чи наявний пробіл (прогалина) у праві. Умовою є прогалини законодавства. Ризик полягає в неможливості своєчасно захистити право, інтерес чи виконати обов'язок; а також ризик полягає в порушенні основоположних прав на судовий захист і справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ); ризик також полягає й у породженні неоднозначної судової практики; фактори, які потребують відповідного тлумачення й оцінки закону, який застосовує суд КС України (ч. 6 ст. 10 ЦПК України), – із моменту виникнення правовідносин, які потребують застосування судом закону чи іншого правового акта, щодо конституційності яких суд доходить висновку про їх невідповідність Конституції України. Умовою є законодавчі колізії. Ризик полягає в тому, що через правову невизначеність, неврегульованість невідомо, спиратиметься суд на закон чи на інший нормативно-правовий акт, що відповідає Конституції України; фактори, що унеможливають здійснення судового контролю за виконанням рішення суду. Виникають із моменту настання факту втрати контролю над забезпечуваністю та керованістю і впливом на процес виконання рішення суду. Умовою є помилки в судовому рішенні, наявність описок, його неповнота тощо; наявність обставин, що пов'язані з блокуванням, перешкоджанням чи зволіканням у процесі виконання рішення суду. Ризик полягає у втраті можливості захистити права, свободи й інтереси учасників процесу, адже захищене право вважається реалізованим у зв'язку з виконанням рішенням, а не постановленим судом (ст. 6 ЄКПЛ); технічні фактори, що здатні вплинути на перебіг судового процесу; момент виникнення може бути пов'язаний із відсутністю контролю за станом технічного приладу, на який здійснюється відео- чи звукозапис судового засідання секретарем судового засідання. Умовою є неналежне зберігання копій компакт-дисків,

⁵ Як впливає з деяких досліджень, «...сімейно-правова оціночна категорія «любов» належить до немайнових благ, чим зводиться в ранг об'єктів сімейних правовідносин і є елементом змісту деяких сімейних прав і обов'язків; аналізуючи судову практику, принаймні в таких категоріях справ, як розірвання шлюбу, можна вказати на те, що застосування термінології «любов» правозастосовувачем хоча подекуди й використовується, проте без належного юридичного обґрунтування...». Див. [13, с. 69, 70].

дотримання стану експлуатації комп'ютерної техніки тощо. *Ризик* полягає в утраті інформаційних даних ведення судового засідання, розгляду справи; **атрибутивно-семіотичні фактори**⁶, які пов'язані з атрибутикою ідентифікації судової влади, особливостей здійснення судочинства й ідентифікації соціального статусу учасника процесу (одного зі сторін, свідків і т. д.) тощо. Отже, ідеться про певні семіотичні знаки (символічне мовлення, геральдика тощо) – *момент виникнення* нечіткості або відсутності знаків і атрибутів судової влади, коли неможливо розпізнати, де в судовому засіданні суддя, прокурор (без мантиї, без форми); відсутність у залі державних символів (прапор, герб), позначок для учасників справи про те, що сторони чи інші учасники є глухоніми, тощо. *Умовою* є відсутність передбачених законом та іншими нормативно-правовими актами атрибутикою для здійснення судової влади чи вчасної ідентифікації учасників процесу про їх соціальний статус. *Ризик* полягає в тому, що суд, виявивши під час розгляду справи учасника процесу з особливим статусом, може бути змушений витратити зайвий процесуальний час та інструментарій на відкладення справи, оголошення перерви задля залучення перекладача, вручення відповідних документів; а для учасників справи, коли відсутні атрибутивно-семіотичні елементи суду, може виникати сумнів щодо неупередженості, об'єктивності тощо. Для суду відсутність атрибутивно-семіотичних умов є ризиком відсутності належної поваги до суду з боку учасників справи, адже виникатиме ілюзія не суду, а зборів з урегулювання конфлікту, що послаблюватиме належне ставлення до суду як до судової влади.

До **суб'єктивних** факторів належать такі: **фактори, пов'язані з поведінкою учасників справи** (як правило, об'єктивно-протиправною, правопорушеннями чи зловживанням правом), – із моменту настання фактичного складу чи факту – посилення конфлікту (спору, суперечки тощо); **фактори, поєднані зі станом здоров'я сторони**

(учасника) у справі; із моменту настання факту появи хворого під час розгляду справи процес розвитку хвороби чи поведінку внаслідок хвороби передбачити неможливо, або ж навпаки, імовірно спрогнозувати в певному сенсі. *Умовою* є наявність хвороби й участь у судовому засіданні. *Ризик* полягає в можливості зараження інших учасників справи, ускладненні розгляду справи, установленні неточних даних або неможливості з'ясування обставин справи, погіршення стану здоров'я хворого тощо; **поведінка судді, учасників справи, представників, що виражається в нездатності їх до активних дій щодо впливу на правопорядок, змагальний процес під час розгляду й вирішення цивільної справи**; із моменту появи такої поведінки чи відсутності вчинення в момент потреби. *Умовою* є протиправна бездіяльність або зловживання правом. *Наслідки* – затягування процесу розгляду справи, порушення прав, свобод та інтересів учасників справи; **інформаційні фактори**; *момент виникнення* полягає в отриманні (неотриманні)/поширенні інформації, що становить суть закритого судового засідання. *Умовою* є службова недбалість, що виражається у відсутності оцінки потреби забезпечити закритий розгляд справи, або ж розголошення учасниками справи. *Ризик* полягає в можливості завдання шкоди майновим і немайновим правам, свободам та інтересам (чесні, гідності, діловій репутації; секретним даним) тощо.

Для **системи** цивільного судочинства та цивільної процесуальної **форми характерною є низка** таких **ознак (рис) ризику в цивільному процесі**: нестабільність цивільної процесуальної форми; деструктивна поведінка учасників цивільного процесу (зловживання правом, обов'язками); непередбачуваність судової процедури (у випадках із медіацією; укладенням мирової угоди); деякі категорії справ (груповий позов; категорія справ про відібрання дитини; усиновлення; справи про поміщення особи до протитуберкульозного закладу, психіатричного закладу тощо); застосування заходів забезпечення доказів (їх утрата чи пошкодження; передчасний витік інформації про арешт майна, про заборону вчинення певних дій тощо).

Для забезпечення **реалізації судом своїх повноважень ознаки ризику можуть характеризуватися** розглядом справи поза межами зали судового засідання, у рамках виїзного судового засідання, адже забезпечити контроль у процесуальний спосіб у нетипових умовах суду буде складно (відсутність зв'язку з інформаційними системами; відсутність належних засобів реагування на процесуальні правопорушення; витік інформації, що здо-

⁶ Роль семіотики в праві привернула нещодавно увагу вчених. Дослідники відмічають, що під семіотикою слід розуміти категорію загальної теорії права, яка впливає з теорії мови та теорії мислення, що відображає типологію правового розуміння, як і рівень правової культури конкретного суспільства (засновану на науці про різні знаки й системи знаків (мовні й немовні), що їх використовують у людському суспільстві для передачі інформації). Натомість, на жаль, стосовно цивільного процесуального права такі категорії вченими не досліджуються, проте вони є очевидними й впливають із практичного сенсу. Проте відсутність семіотичних умов може вказувати на фактор ризику.

бути в закритому судовому засіданні; тощо); відсутність долання шуму в судовому засіданні (акції протесту під стінами суду; кількість присутніх у залі судового засідання) тощо.

Для **забезпечення захисту й охорони прав, свобод та інтересів учасників справи** є такі ознаки ризику в цивільному процесі: технологія (методика й тактика) відібрання пояснень між сторонами; технологія (методика й тактика) допуску й участі у справі осіб, яким надані права захищати права та свободи інших осіб у справі; технологія (методика й тактика) допиту свідків; відібрання в них пояснень тощо.

Для **забезпечення захисту й охорони прав, свобод та інтересів осіб, які не є учасниками справи, але долучені до її розгляду чи присутні в залі судового засідання**, є такі ознаки ризику в цивільному процесі: нівелювання (незабезпечення) гарантій на охорону прав у суді шляхом перевантаження судового засідання присутніми в залі судового засідання під час розгляду справи; відсутність належних механізмів доступу до суду людей із особливими потребами (інвалідів); відсутність семіотичних знаків (про заборону користування мобільним телефоном тощо); не ознайомлення з правилами присутності в залі судового засідання тощо.

У той же час на підставі викладеного можна класифікувати ризики в цивільному процесі за такими критеріями: **за характером складності**: на типові та нетипові; локальні й асиметричні (поєднані у два чи більше критерії невизначеності – «стадії – благо – механізм правового регулювання»; «провадження – стадія»; «норма – наявність права – конфлікт» тощо); **за типом ускладнення розгляду справи**: відкладення справи, перерва у справі на невизначений строк, зупинення справи, закриття справи без оголошення рішення; **за типом нестабільності процесуально-правової ситуації**: відносно ризикові й асиметричні (небезпечні); **за впливом на процесуальну форму** як процедуру – відносно прогнозовані та непрогнозовані; **за ступенем нівелювання контролю режиму правового регулювання**: контрольовані та неконтрольовані; **за зв'язком з учасниками справи та впливу на їх поведінку** (ті, які в зоні впливу, й ті, які поза зоною впливу (при заочному розгляді справи; розшук відповідача; неявка у судове засідання)); **за критерієм передбачуваності судом розв'язку ризику** – ті, які піддаються процесуальній оцінці та прогнозуванню, і ті, які не піддаються; **за критерієм перманентності конфлікту між сторонами (стабільністю)**: зростаючий, триваючий, такий, що йде на спад (нівелюючий); **за критерієм місця**

поширення конфлікту: судове засідання, поза межами судового засідання тощо.

Висновки

На підставі викладеного можна дійти висновку, що під поняттям «**цивільний процесуальний ризик**» слід розуміти наявність факторів (обставин, умов, процесів і станів), які зумовлюються проявом правової невизначеності процесуальної форми в змагальному доказовому й інших процесах юрисдикційної форми, юридичними колізіями цивільної процесуальної системи, неповнотою процесуально-правового регулювання, відсутністю передбачуваності правомірної поведінки учасників справи та виконуваності рішення суду, тому всі такі фактори здатні призводити до несприятливих наслідків, що виражаються в різному роду процесуальних ускладненнях розгляду справи, блокуванні реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків учасниками справи або ж виражаються в закладенні фундаменту для формування небезпечних тенденцій у ході розгляду й вирішення цивільної справи щодо затягування строків розгляду справи, прояву процесуальних диверсій, формування дихотомічної судової практики, послаблення дії цивільної процесуальної форми в цілому або ж нівелюванні процесуального режиму здійснення судом правосуддя в цивільних справах.

Такі фактори можуть мати характер юридично закономірних чи навпаки, випадкових фактів, тенденцій і випадковостей. Отже, юридичні ризики в цивільному процесі є тими факторами та юридичними закономірностями, поява яких можлива унаслідок взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів. Проте й ті, й інші характеризуються юридичною (процесуальною) умовністю, а подекуди – невизначеністю, що виявляє суть ризикового характеру. Самі ж фактори ризику можуть характеризуватися не інтелігібельним станом, що вказує на межу між імовірно (потенційно) визначеними факторами та реально визначеними (передбачуваними) тощо.

Через те, що цивільні процесуальні правовідносини можуть виражатися в широкому та вузькому розумінні, ризики в цивільному судочинстві також можуть засновуватися на широкому та вузькому підході до розуміння. Зокрема, у *широкому* розумінні вони можуть сприйматися як певні умови, які можуть впливати на якість процесуальної форми захисту цивільних прав, її ефективність, або ж стан режиму здійснення цивільного судочинства під час реалізації судом своїх повноважень; на ефективність цивільної процесуальної форми; на систему цивільного судочинства чи то довіри до суду. У *вузькому*

му значенні ризики можуть виявлятися в несприятливих факторах реалізації правовідносин із доказування стосовно розгляду судом позовних вимог, окремих клопотань і подачі заяв, учиненням чи не вчиненням процесуально значимої поведінки тощо.

Цивільний процесуальний ризик може бути чи, як правило, є підставою для обмеження реалізації учасниками справи своїх прав і обов'язків унаслідок обмеження судових гарантій, які є не обов'язковими (за С. Головатим).

Моментом виникнення факторів ризику в цивільному процесі є наявність або сукупність юридичних фактів, фактичних станів (дій чи подій, які можуть вплинути на цивільну процесуальну форму, дестабілізуючи її, або ж на поведінку учасників процесу, посилюючи конфлікт (цивільно-правовий спір у широкому розумінні або ж унаслідок протиправної поведінки чи аномалій або дефектів цивільної процесуальної форми, здатні нівелювати сенс судочинства чи проведеної судом, учасником справи процесуальної дії або наявність презумпцій у процесуальній нормі.

Роль ризику в цивільному процесі дає можливість у своїй гносеологічній інтерпретації можливість передбачення та прогнозування початку та кінця правовідносин, їх якості й ефективності в правотворчому та правореалізаційному процесі під час розгляду й вирішення цивільної справи судом, а тому стає очевидним елементом безпеки в процесуальному значенні.

Список використаних джерел:

- Алексеев С. Собрание починений. В 10 т. [+ Справочный том]. Том 6: Восхождение к праву. М.: Статут, 2010. 558 с.
- Аномалії в цивільному праві України: навч.-практ. посібник / за заг. ред. Р. Майданика. К.: Юстініан, 2010. 1008 с.
- Білоусов Ю., Феніч В. Доказові презумпції у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Харків юридичний, 2012. 280 с.
- Быков А., Порфирьев Б. Об анализе риска, концепциях и классификации рисков. URL: http://www.dex.ru/riskjournal/2006/2006_3_4/319-337.pdf.
- Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т.3: Загальна теорія права / редкол.: О. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
- Великий глумачний словник української мови / упоряд. Т. Ковальова. Харків; Фоліо, 2005. 767 с.
- Веліканова І. Види юридичних фактів-станів. Підприємництво, господарство і право. № 1. 2018. С. 114–118.
- Головатий С. Про людські права. Лекції. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. i-xxiv, 760 с.
- Дворецкий И. Латино-русский словарь. Около 50 000 слов. изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Русский язык», 1976. 1096 с.
- Глуценко В. Управление рисками. Страхование. Железнодорожный, МО.: ООО НПЦ Крылья, 1999. 336 с.
- Гражданский процесс. Учебник. Издание третье, переработанное и дополненное / под ред В. Мусина, Н. Чечиной, Д. Чечота. М., ПБОЮЛ Гриженко, 2001. 544 с.
- Исаков В. Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 144 с.
- Матвеев П., Бірюков В. Цивільне право (в схемах): навч. посіб. К.: Алерта, 256 с.
- Мельник Я., Мельник Ю., Мельник М. Дефініційні особливості оціночної категорії «любов» та її місце в системі сімейного права. Jurnalul juridic national: teorie și practică. № 4 (14). 2015. С. 66–71.
- Мінченко О. Роль семіотики в процесах утворення та реалізації права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 3. 2018. С. 32–35.
- 14-а. Національна безпека держави. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_безпека_України.
- Павлишин О. Правова реальність як знакова система. Монографія: Харків. 2017. 336 с.
- Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання: Рішення Ради суддів України від 04.02.2016 р. № 2. URL: https://court.gov.ua/userfiles/k_i.pdf.
- Про право власності на окремі види майна: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1992 р. № 2471-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12>.
- Про затвердження Правил Національної системи масових електронних платежів: Постанова Національного банку № 93 від 21.09.2017 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0025-05>.
- Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>.
- Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
- Про затвердження Правил Національної системи масових електронних платежів: Постанова Національного банку № 93 від 21.09.2017 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0025-05>.
- Мельник М., Мельник Я., Ясинок М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: монографія. К.: Алерта, 2014. 336 с.
- Риск. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D1%81%D0%BA>.
- Словник термінів з кібербезпеки / За заг. ред. О. Копана, Є. Скулиша. К.: ВБ «Авантпост-Прим». 2012. 214 с.

25. Філософський енциклопедичний словник / В. Шинкарук та ін.; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. К.: Абрис, 2002. 742 с.
26. Цивільне процесуальне право України: підручник / М. Ясинок, М. Курило, О. Кіряк, О. Кармаза, С. Запара та ін.; за заг. ред. д. ю. н., професора М. Ясинка. К.: Алерта, 2016. 576 с.
27. Цивільний процесуальний кодекс України: Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон в редакції від 24.02.2018 р. № 1618-15. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
28. Цивільний процесуальний кодекс України: Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1501-06>.
29. Чернооченко С. Цивільний процес: вид 2-ге, перероб. та доп.: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 472 с.
30. Андрушко А., Білоусов Ю., Стефанчук Р., Угриновська О. та ін. Цивільний процес: навч. посіб. / за ред. Ю. Білоусова. К.: Прецедент, 2006. 293 с.
31. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т.: II – С. 2003. 736 с.
32. Явор О. Юридичні факти в сімейному праві України: автореферат дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук: 12.00.03; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. К., 2018. 32 с.
33. Ярков В. Юридические факты в гражданском процессе. М.: Инфотропик Медиа, 2012. 608 с.

Статья посвящена исследованию категории «риск» в гражданском процессе. В ходе исследования приводится ее широкое и узкое значение, ее особое место в системе гражданского процессуального права. Обосновываются факторы риска, классификационные признаки, их особенности и правовая природа. Приводится классификация рисков в гражданском процессе по различным критериям. Приводится тесная связь категории «риск» с феноменом безопасности.

Ключевые слова: риск, классификация риска, гражданский процесс, состязательность, безопасность, осложнения гражданского процесса, конфликт в гражданском процессе.

The article is devoted to the study of the category of risk in the civil process. In the course of the study, its wide and narrow significance, which occupies a special place in the system of civil procedural law, has its widespread significance. The factors of risk, classification marks, their features and legal nature are grounded. The classification of risks in the civil process according to different criteria is given. There is a close relationship between the risk category and the security phenomenon.

Key words: risk, risk classification, civil process, competition, security, complication of the civil process, conflict in the civil process.

